

Николай Аретов

Институт за литература, българска академия на науките

ORCID iD: 0000-0003-0488-5179

naretov@bas.bg

Алтернативната литература. Второ приближение

Nikolay Aretov

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Alternative literature: second approximation

Резюме

Статията разглежда усилията за дефиниране и типологизиране на българската „алтернативна“ литература, която по правило е свързвана с опозиционно поведение и е откривана при творчеството на репресирани автори, на политически емигранти и недооценени писатели, както и в проявите на „самиздат“. Предлаганият тук подход разширява хронологическия обхват на разглежданите явления, търси връзките и противопоставянията им с литературния канон, стратификацията на литературата и диференциацията на читателската публика, като се насочва и към текстове, на които нормата не признава „официален“ литературен статут. Маркирани са различни типове подобни „алтернативни“ текстове, някои от тях свързани с непрестижни фолклорни жанрове, както и към читателските предпочитания към текстове, към които литературната критика се отнася негативно.

Ключови думи: алтернативна литература; литературен канон; стратификация на литературата; читателска публика; непрестижни жанрове

Abstract

The article examines the efforts to define and typologize Bulgarian “alternative” literature, which is usually associated with oppositional behavior and is frequently found in the writings of repressed authors, political emigrants, and underappreciated writers, as well as in the manifestations of “samizdat”. The approach put

forth here broadens the chronological range of the phenomena under consideration, searches for linkages and conflicts between them and the literary canon, literary stratification, and differentiation of the readers, and also concentrates on texts that defy conventional literary status. Different sorts of these “alternative” texts are identified, some of which are connected to folklore subgenres that lack prestige and reader preferences for works that literary criticism treats negatively.

Keywords: alternative literature; literary canon; stratification of the literature; readers audience; nonprestigious genres

Темата за „неконвенционалната“ литература от периода 1944 – 1989 г. ме върна към въпроса за канона, а оттам и към проблема за това, което се възприеме като литература. Осмислянето на тези две понятия, които са динамични, едва ли може да стане без излизане от очертаните хронологически граници, както назад, към по-стария период, така и напред, към следващите три и половина десетилетия. За „неконвенционалната литература“, наричана и по други начини, вече има натрупани сериозни изследвания. Което, разбира се, не означава, че не са възможни различни гледни точки и преосмислянето на използваните понятия. Както впрочем, напълно легитимно, е преосмислена и Пенчо-Славейковата дума „блажени“ (сам той влага свой смисъл в нея, който не съвпада с по-старите ѝ употреби). Специално за визирия период – 1944-1989 – е възможно и едно лековато и иронично преосмисляне – кои са „блажените“ по това време; ще избегна това изкушение. Но не мога да не се попитам дали „блаженството“ непременно е функция от официалното признание, от официализирането.

Направих опит да проблематизирам представите за един тип „неконвенционална“ литература – „алтернативния канон“ – в едно „първо приближаване“ (Аретов/Aretov 2022). Тук ще опитам втората крачка, „второто приближаване“, което тръгва от представите за наложената йерархия в литературата. Схематично, литературата може да бъде мислена като няколко концентрични кръга. В центъра е „канонът“, който е включен в по-голямата „официална“ (или „конвенционална“ литература), най-широкият кръг включва и „неконвенционалната“ литература. Извън него остават повествователни, стихотворни, документални и други текстове, на които гласно или негласно не се признава литературен статут.

Някои жанрове, творби и автори могат да бъдат виждани като стоящи извън литературата, а, в някакъв моменти по някакви причини, да бъдат включвани в нея, дори в за канона – „Записки по българските въстания“, „Строители на съвременна България“, „Задочни репортажи за България“. В по-ново време ревизионистките настроения могат да достигат до смесване на литература и академични текстове (Асен Игнатов, Стефан Попов, Сл. Боянов).

Литературната история и критиката са склонни негласно да отнасят към литературата всичко писано от уважавани писатели – публицистика, дневници, писма. Не е ясно до каква степен това се отнася за автори, които нямат статута на уважавани писатели. Авторите, които нямат този статут (приписван им от критиката, от писателските организации, а и от други институции) също пишат и публикуват текстове и ги определят като романи, стихотворения и пр. Къде минава границата и по какъв принцип тя бива прокарвана? А тя вероятно е подвижна и пропусклива. По подразбиране критиката определя йерархиите според своите представи за „художествената стойност“ на творбите или някакво подобно синонимно определение. Този тип критерии е проблематичен и трудно се експлицира, което не е беда, дори Кант отказва да го направи. Интуицията, че подобни критерии нямат алтернатива (поне в рамките на някакъв период) е проблематична.¹

За да не се усложнява прекалено картината, тук различията между „официално“ и „конвенционално“ са оставени на заден план. Границите между тези области или полета са пропускливи и в двете посоки – текстове биват канонизирани или излизат от канона, „неконвенционални“ текстове могат да бъдат признати за „официални“ и обратно. Тези граници са прокарвани по различни принципи. През последните десетилетия акцентът като че ли пада върху политически (идеологически) фактори, върху „живота в истината“ (В. Хавел). Така неволно се възражда в преобърнат вид Лениновата представата за двете литератури, за „буржоазната“ и „пролетарската“ култура.

¹ През 1906 г. Пенчо Славейков например пише в статията „Българската поезия“: „И от всичко писано на български, аз знам, обичам и ще обичам едно нещо - нашата дивна народна песен и всичко, що е откърмено от нея, като напр. поезията на Ботьова.“ (Мисъл, V, кн. 2, 6, 7, 1906)

Това очевидно не е единствения разграничителен белег. Някои жанрове преминават от сферата на непризнатата към сферата на признатата литература, както става с криминалния жанр (въсъщност първо с шпионския роман). Други – еротиката – като жанр остават извън официалната литература, но негови елементи проникват в нея. Доколкото порнографията съществува, тя остава докрай извън официалната.

Това, което понякога се пропуска при по-старите периоди и което става все по-отчетливо в по-ново време, е, че различните полета, определяни като „канонична“, „висока“ и „популярна“ литература; от друга гледна точка – като „официална“, „неофициална“, „нелитература“ както и различните жанрове, **оформят свои публики, които само частично се припокриват.** От друга страна, публиките не са изолирани, немалка част от ценителите на „висока“ литература повече или по-малко открито се насочват и към непрестижните жанрове.

Литературата винаги се е обогатявала от нелитературни жанрове и текстове, някои от тях маркирани като непрестижни и неофициални. Един мощен източник на ресурси за литературата е фолклорът, включително и „неофициалния“ му дял. Бахтин детайлно разглежда връзката между Рабле и „народната култура“, подобни изследвания има и за Бокачо, Чосър и други канонични днес автори. Интересен казус от по-ново време предлага „Опера за три гроша“ (1928) на Б. Брехт, която стъпва върху „Просешка опера“ („Опера на просяка“, „The Beggar's Opera“) на английския драматург от XVIII в. Джон Гей (музика Йохан Кристоф Пепуш). Неговата „баладна опера“ черпи от ниските жанрове, за да пародира високите, като начинанието му е инспирирано от Дж. Суифт и подкрепено от Ал. Поуп. През 1948 г. Б. Бритън прави своя преработка на музиката на Й. Кр. Пепуш към „Просешка опера“. От кабаретната култура тръгва и великият Чарли Чаплин. Нещо подобно може да се открие и във вече класическия филм „Кабаре“ (1972) на Боб Фос, който стъпва на не особено престижни кабаретни жанрове. Журналистическите текстове също са използвани като източници поне от времето на Д. Дефо, след това и от най-канонични автори като Ф. Достоевски. През XX в., може би и по-рано, не само в научната фантастика се забелязва сходно използване на научни текстове, както от точните, така и от хуманитарните дисциплини (Т. Ман).

Българският литературен канон

Образователната система и другите институции определят това, което през последните няколко десетилетия се нарича литературен канон (Harold Bloom, но и преди него.) Понятието е относително ново, или поне неговата актуализация е нова, но явлението – съществуването на поредица от текстове, възприемани като образцови и важни – е по-старо, корените му могат да се търсят в религиозното утвърждаване на едни текстове като канонични, а други – като неканонични (апокрифни). Казано най-общо, от някаква авторитетна позиция канонът налага някаква йерархия, която има претенцията да бъде трайна, но винаги е подложена на проблематизиране. Началото на светския вариант на канона вероятно може да се търси още в епохата на Ренесанса, не непременно при светски творби. „Божествена комедия“ на Данте несъмнено е част от европейския литературен канон; от друга страна, тя е религиозна творба, която обаче излиза от строгия религиозен канон.

През Ренесанса и следващите няколко века като канонични в Европа се възприемат преди всичко елински и римски антични творби. Казано доста общо, с появата на националните държави започват да се изграждат и национални канони, които, разбира се стъпват на по-ранни идеи, а и влиза в сложни взаимоотношения с наложената представа за образцовия характер на текстовете от Античността.

Развитието в българската култура следва този модел с известно закъснение, което е ясно, но нерядко се признава неохотно или се заобикаля по различни начини. Както е известно новата българска държава, всъщност две държавни структури – Княжество България и Източна Румелия, възниква след края на Руско-турската война (1878) и последвалите договори в Сан Стефано и Берлин. Тогава започва да се изгражда централизирана образователна система, която реално може да гради литературен канон. Преди 1878, а и в първите години след нея, все още няма и опити за изграждане на нещо подобно, може би ако се изключи канонизирането и в културната история (извън църковното) на делото на Кирил и Методий. По това време, както и в предишните десетилетия основният патос е заявяването на отсъствието, на липсата на българска литература и желанието тя да бъде

внесена отвън. Всъщност първите списъци на български книги се изготвят в средата на XIX в. по външни внушения и подтици. През 1846 г. Димитър Мутев изготвя такъв списък по поръчка на руския славист Измаил Срезневски, а през 1852 и Иван Шопов – под прякото ръководство на словашкия учен Павел Шафарик. Това все още са само списъци на книги, не на литературни творби, а йерархизирането им все още не е започнало.

След Освобождението радикалите и „недипломираните“ (разграничени от „дипломираните“) са първите съзнателни строители на канон. Поне в началото на изграждането му много силна, дори доминираща е линията на З. Стоянов и няколко поборници около него (Ст. Заимов, Н. Обретенов) и техния общ проект. Те последователно изтъква качествата на своите наскоро починали съвременници Любен Каравелов и Христо Ботев като революционери, но и като литератори; начинанието им е съзнателно замислен и реализиран общ проект (за него вж. Мирчева/Mircheva 1999: 8-11). Самият Захари, по-точно неговите „Записки по българските въстания“ малко по-късно е вместен в литературния канон с една патетична статия от Ал. Балабанов (1922).

По-академично настроените литератори, „дипломираните“, като че ли по-постепенно стигат до идеята за канон. Тази идея практически отсъства в първите истории на българската литература (Г. Д. Попов/Popov 1886; Маринов/Marinov 1887; Москов/Moskov 1895; Балан/Balan 1896; Балан/Balan 1909), които все още имат по-скоро библиографски характер и изреждат разнородни текстове, някои от които трудно могат да бъдат определени като литература. „Може да се каже, че с това „чисто“ позитивистичният период на българското литературознание завършва — показателното е това, че той съвпада с изграждането и стабилизиранието на националните университетски и библиотечни институции.“ (Кьосев/Kyosev 1992) От тях тръгва и една жива и до днес традиция, която вкарва в учебните програми (ще рече в някаква степен и в канона) творби като ръкописната „История славянобългарска“ (1762) на Паисий Хилендарски, „Буквар с различни поучения“ (т. нар. Рибен буквар) (1824) на Петър Берон и пр., които едва ли могат да бъдат определени като литература.

Успоредно с учебниците и университетските курсове излизат няколко христоматии, които дори в по-голяма степен участват в изграждането на канона. Две от тях, в някаква степен конкурент-

ни, са особено важни – на Вазов и Величков (Българска христоматия/Balgarska hristomatiya 1884) и на Костов и Мишев (Христоматия/Hristomatiya 1888-1889). И в двете, наред с българските творби, присъстват множество фрагменти и произведения на европейски автори. Целта е да се представи цялата литература, дори по-скоро цялата словесност, йерархизирането започва, но все още е на втори план. То може да се потърси в христоматиите, предназначени за училищното образование (авторите и издателите на двете големи христоматии публикуват и техни по-кратки варианти, предназначени за училищата). При тях, свиването на обема и на включените автори е израз на очертаваща се йерархия. Друг механизъм за йерархизиране на литературата са литературните награди, които съществуват отдавна, връчват се от някаква институция (писателски съюз, министерство, община, гражданска организация...).

Постепенно в центъра на българския литературен канон бива поставена фигурата на Иван Вазов, обявен за „народен поет“ и честван приживе тържествено на два юбилея (1895 и 1920). Следващото поколение и специално кръгът „Мисъл“ последователно го атакуват, но това не променя статута му на най-каноничния български поет и прозаик. До него сравнително рано е поставен и поета Хр. Ботев, също неоспорвана канонична фигура, като статутът му, за разлика от Вазовия, се дължи и на революционната му дейност и героичната му смърт.

Кръгът „Мисъл“ има открити аспирации за място в канона и те се реализират. Централната фигура в групата – Пенчо Славейков – намира място в литературната йерархия, може би не толкова централно, колкото би му се искало; важното и общоприето ново име от кръга, което влиза в канона, е Пейо Яворов, вероятно най-значимия български поет, неговата популярност се основава както на забележителното му творчество, на само частично успешния му опит да следва житейския модел на Ботев, така и на драматичното му самоубийство. Отделен и по-особен случай представлява отношението към вероятно най-обичания български поет Димчо Дебелянов, както и литературната бохема, към която той принадлежи.

Не така шумно през първата половина на ХХ в. в канона влизат прозаичите Елин Пелин и Йордан Йовков. При тях споровете са по-малко, главно помежду им. След тях се нареждат и други

поети и писатели, които оформят един втори по значение каноничен ред, който също, с известни колебания влиза и в утвърдените от Министерството учебни програми (Петко Славейков, Захари Стоянов, Кирил Христов и др.).

Някъде през 20-те години на ХХ в. ядрото на българския литературен канон изглежда наложено – Ботев – Вазов – Яворов – Елин Пелин – Йордан Йовков. То остава непроменено и до днес. Понятието „канон“ започва да се осмисля от критиката (Арнаудов/Arnautov 1922; Пундев/Pundev 1922 и др.) Появилите се по това време литературни истории (Ангелов/Angelov 1924, 2 изд. 1933; Български писатели/Balgarski pisатели 1929-1930; Пенев/Penev 1930-1936) участват в изграждането на канона, като се опитват да поставят свои акценти, например Теодор Траянов (Радославов/Radoslavov 1936, (2 изд. 1947, 3 допълнено изд. 1992).

По-новите автори от 20-те, 30-те и 40-те години, особено свързаните с модернизма след символизма, в най-добрия случай попадат във втория ред канонични автори – Светослав Минков, Атанас Далчев, Владимир Полянов... Пак там се оказват и най-изявените поетеси – Елисавета Багряна и Дора Габе. През всички периоди литературният канон се променя, а очертават се и конкуриращи се варианти, най-често примирявани по някакъв начин от образованието, т.е. от държавата.

По това време (20-те и 30-те години) или малко по-късно започват усилията на левите литератори да лансират разделението „пролетарска“ („трудово-борческа“) – „буржоазна“ литература, да наложат своя йерархия и да ревизират канона. Опитите им (характерни за 40-те и 50-те години) да извадят от него основни фигури имат само временен успех, по-успешни са усилията им по-късно да въведат в канона поетите Гео Милев, Христо Смирненски и Никола Вапцаров. Сходни процеси текат и сред авторите, свързани със земеделското движение. В каква степен те могат да бъдат определени като алтернативни? И как от „алтернативни“ стават „официални“. Аналогични въпроси впрочем могат да се задават за десетилетията след 1989 г., създава ли се и тогава „алтернативна“ литература, какви са отликите ѝ от предишната, има ли прилики.

В края на 50-те и през 60-те години наложеният ляв канон започва да се самокоригира, да връща безспорните фигури от миналото, негласно да се отказва от някои неадекватно включене-

ни леви автори, а и да въвежда нови (Димитър Димов), невинаги политически удобни като лежалия в комунистическите затвори Димитър Талев.

Вятърът на промяната

Падането на Берлинската стена разклати наложените йерархии. Основателно на критично обсъждане бе подложен и литературния канон, но акцентът падна върху „официалната“ литература. Първите опити се свеждаха до „реабилитиране“ на значими автори от миналото; този процес започва още в края на 50-те години и рязко се засилва след 1990 г.; към тази група могат да се отнесат автори като Д. Талев (който в един момент попада в канона), К. Константинов и др. Успоредно с него се развива и друг процес – декласиране на авторитетни писатели и книги, свързани с комунистическата власт (Д. Полянов, Кр. Кюлявков, Н. Хрелков, Кр. Велков, Ст. Ц. Даскалов, В. Марковски, Д. Методиев и др.) По-незабележимо той протече при по-младите фаворити на властта – В. Евтимов, В. Пламенов и други, които постепенно слязоха от авансцената на литературата. Този процес се оказва по-толерантен към авторите, които преосмислиха своето политическо поведение след промените или малко преди тях (Хр. Радевски), както и към автори, които по-успешно пренаписаха житейските и творческите си биографии (Ст. Цанев, Н. Йорданов, та чак и М. Семов).

Ревизиите, които след 1989 г. предприемат различни групи изследователи поне формално обединени от общи разбирания, не са идентични. Забелязват се групови (дори възрастови) предпочитания, понякога свързани с институциите, които ги лансират (Нов български университет, Институт за литература², Институт за изследване на близкото минало³, Великотърновски универ-

² Институтът за литература публикува амбициозния колективен труд, съставен от В. Чернокожев „Антитоталитарната литература“ (2009), сборници за Цв. Марангозов (Битие и идентичност 2008), Г. Рупчев (2008), Ив. Методиев (2018); издания на К. Кръстев (2014), антологията „Когато ми отнеха името“ (2015), Борю Зевзека (2022); анкетите на Б. Владимирова (2022а; 2022б; 2022в; 2023)...

³ Институтът за изследване на близкото минало публикува „Спомени от лагерите“ (2014), монографии за „Българският соцреализъм“ (Пл. Дойнов, 2011), за „Тютюн“ (Пл. Дойнов, 2017).

ситет⁴, феминистични кръгове и пр.), не липсват и смесване на желаното с реалността (както е при откриването на дадаизъм и сюрреализъм в предвоенния период).

Ревизионистичните стремежи доведоха и до преподреждане на това, което се разглежда като литературно събитие. Акцентът пада върху няколко важни събития в литературния живот от времето на НРБ, разиграли се в СБП и в структурите на комунистическата партия – обсъждането на „Гютюн“, протеста по повод нобеловата награда на Солженицин, несъгласия с изключване на писатели и пр. По отношение на предвоенния период поне за кратко се актуализираха споровете около „Кормило“ и „Нов път“ и свързаната с тях сектантска схоластика. Въз основа на опозиционни жестове в тези събития се гради престиж, първоначално неофициален, който по време на Перестройката излиза на преден план и дори в някаква степен се официализира, падането на Берлинската стена не го проблематизира, дори напротив. И до днес не се достига до болезнения въпрос – дали заслужаващият адмирация граждански жест прави литературата на автора по-добра. Тихомълком е подминаван и въпросът с несъгласията с управляващите априлци, изказвани „от ляво“, от предишното сталинистко поколение във властта.

Очертават се три съществени групи „неконвенционални“ писатели, извън реабилитираните познати автори от миналото.

Политическите затворници

Първата група обхваща писателите, минали през **затворите и лагерите**, част от техните творби възникват там, по-голямата част – след освобождаването им, когато се появяват и документалните книги на Дянко Марков (1992), Стефан Бочев (2003) и др. Към тази група могат да се добавят и осъдените от т. нар. „народен съд“ автори и загиналите по време на червения терор през 1944. Да спомена двама – Р. Алексиев и Б. Зевзека, които са „неконвенционални“ и според жанровете в които се изявяват. Политическите затворници всъщност имат различни политически възгледи – земеделци (Йосиф Петров), звенари, социалдемокра-

⁴ Изследователите от Великотърновския университет се насочиха към автори като Иван Мешков, Йордан Вълчев, Генчо Стоев, Ивайло Иванов (2023)...

ти, анархисти (Георги Константинов Георгиев), националисти, отделни бунтари (Йордан Русков), а и сталинисти и тези идеи слагат отпечатък върху писанията им. В лагерите и затворите са изпращани и хора заради техните религиозни убеждения – православни, протестанти, католици; на репресии са подложени дъновисти и други нетрадиционни групи.

Редом с първата вълна политически затворници от 40-те и 50-те, има и автори от по-ново време (Георги Заркин). Тяхната литература е неконвенционална заради средата, в която е писана, и заради идеите на авторите (си), докато по поетика, по изразни средства понякога тя е близка до официалната. Същото може да се забележи и при авторите български турци, които реагират на т.нар. възродителен процес (Мехмед Карахюсеинов). Някакви форми на малцинствени литератури (не само на турци), писани не само на български и не само в България, съществуват и преди „възродителния процес“, и след 89-а и те също трябва да се разглеждат в целия им хронологически обхват.

Една част от репресираните автори успяват да се върнат в официалната литература и да издават книги, в които в отделни случаи преди промените успяват да вмъкнат намеци за репресиите, каквито се откриват при Асен Христофоров. Други се връщат към репресиите в текстове, публикувани след промените Йордан Вълчев („Куциян“, 1990), Владимир Свинтила („Кладенецът на мълчанието“, 2009).

Емигрантите

Втората значима група са емигрантите. Всъщност значителна част от българската литература от XIX в. е писана от емигранти или поне от ученици и студенти в чужбина (Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Р. Жинзифов, в някаква степен – Вазов), или в средища извън българските земи – Петко Славейков и Цариградския кръг книжовници, по-късно Борис Шивачев, Матвей Вълев и др. Сериозните им изследователи разглеждат писателите емигранти в по-широк източноевропейски контекст; по-рядко е разширяван хронологическия им контекст, т.е. насочването към изданията на българи в чужбина преди Втората световна война, доколкото ги има и доколкото са част от българската литература (например Майкъл Арлен).

През втората половина на ХХ в. се очертават авторите, **емигрирали от комунистическия режим**. Техните издания не са малко, първоначално са осъждани и игнорирани, след това, в някои случаи, и надценявани. Тукашната им рецепция, осъществявана предимно чрез чуждите радиостанции, е реална, алтернативна и въздействаща, страхувам се, че същото не може да се каже за повечето им реализации като книги. Сред водещите фигури от тази група е Христо Огнянов, неговите „Асизки сонети“ са създадени с една традиционна поетика и, от тази гледна точка, е трудно да бъдат определени като „неконвенционални“.

Цветан Марангозов, Димитър Бочев, Жерминал Чивиков и др. публикуват творби, писана в емиграция или след завръщането, които не са непременно свързани с емигрантския им опит или репресиите, но се различават от „официалната“ литература. По-разгърнати са наблюденията върху изданията на българи, установили се в чужбина след падането на Берлинската стена. Основната част от тях не са емигранти в точния смисъл на думата, въпросът е доколко тези нови издания могат да бъдат поставени в контекста на по-старите емигрантски издания (ще рече, сравнявани и разграничавани с тях). В някои случаи стои и въпросът доколко са български (Аретов/Aretov 2009; Aretov 2010). В чужбина са писани и част от книгите на Виктор Пасков, който трудно може да бъде определен като емигрант („Германия – мръсна приказка“, 1992; „Аутопсия на една любов“, 2005 и др.).

Подценените

Третата група автори, които излизат на преден план след падането на Берлинската стена, са писатели, които не са пряко репресирани, но са останали подценени, или поне след промените се възприемат като подценени. Ключова идея в преосмислянето на тяхното присъствие в литературата от близкото минало се оказва идеята за т. нар. „алтернативен канон“, лансирана от Пламен Дойнов и възприета от Михаил Неделчев и кръгът около департамента „Нова българистика“ към НБУ (вж. Соцреалистически канон/Sotsrealisticheski kanon 2009; Неделчев 2012; Дойнов/Doynov 2012). Тя се свързва с поетите Константин Павлов, Николай Кънчев, Биньо Иванов, Екатерина Йосифова, Иван Цанев, Радой Ралин, Иван Динков... Всички те са подценявани, остро

атакувани от критиката, някои от тях са спирани за определено време, дори забранявани, но остават в „официалната“ литература. При повечето от тях, особено в по-късните им творби, се наблюдават значими експерименти в поетиката, които оказват въздействие върху по-младите автори.

Кръгът на подценените, т.е. „неблажените“ автори постепенно се разширява. Освен споменатите поети от „алтернативния канон“ тук попадат Георги Рупчев, Кирил Мерджански, Евгени Кузманов, Златомир Златанов и др. Интересен е казусът с авторите, дебютирали (или не успели, не пожелали да дебютират) през 80-те години – Ани Илков, Едвин Сугарев, Миглена Николчина, Силвия Чолева, Чавдар Ценов... (Всички изброявания не претендират за изчерпателност.) При тях също може да се открие стремеж към „алтернативен“ почерк.

Самиздат

Самиздат, макар и не особено мощен у нас, заслужава сериозно внимание, а преди това – и каталогизиране. Малко повърхностно той се свързва с периода след национализацията, но явлението е по-старо. Откакто съществува книгоиздаване немалка част от книгите не са подготвяни от издателства, често не са минавали и през някаква цензура (османска, патриаршеска, руска, българска). И това е се отнася за целия период, от възникването на българската литература до наши дни. Книжнината от времето преди падането на Берлинската стена практически не е разглеждана от подобна гледна точка. Вниманието на изследователите днес е фокусирано върху периода на НРБ. Но явлението продължава, да не кажа разцъфтява след 1989 и осмислянето му вероятно трябва да държи сметка за целия период на съществуването му.

Изследователите на „алтернативния канон“ изведоха на преден план една група млади русенски поети – Веселин Тачев, Йордан Трендафилов, Иван Цанев, Здравко Кисьов, Димитър Вятовски, Димитър Горсов, Менча Соколова, Владимир Попов (вж. Самиздат/Samizdat 2016; Тачев/Tachev 2016a; Тачев/Tachev 2016b; Тачев/Tachev 2016в), които в началото на 60-те години трескаво търсят път към публиката, включително и със самиздатски издания. Някои от тях по-късно го намират, други потъват

в забвение, от което днес ги изваждат новите им издания.

По-късни мемоарни текстове и интервюта споменават и други опити. Едвин Сугарев и Илко Димитров си спомнят, че през 70-те години, като студенти, заедно с Елисавета Мусакова започнали самиздатско списание „Вик“. (Владиминова/Vladimirova 2022б: 16; Владиринова 2023) По спомени на Румен Денев през 1981 година един поет от Казанлък – Христо Славейков, се опитва да възстанови излизалото през 20-те години списание „Кула“ и издава един брой в няколко екземпляра на пишеща машина под индиго. (Владиминова/Vladimirova 2023) По време на късната Перестройка излизат широко коментираните самиздатски издания „Мост“ на Едвин Сугарев и „Глас“ на Владимир Левчев. Сугарев си спомня:

„Мост“ имаше и библиотека, в която излязоха повече от дузина книги, и за която се грижеше тогавашната ми съпруга Пенка Вагова. Тук излязоха например „Византийски елегии“ на Драгомир Петров, първите стихосбирки на Виргиния Захариева, Силвия Чолева и Цвета Софрониева, поемата „Смъртта на Тибалт“ на Георги Рупчев с илюстрации от Николай Майсторов, първата книжка на емигрирания Любомир Канов, издавана в България. (Владиминова/Vladimirova 2022б: 92)

Успоредно с тях се появяват издателските начинания на Кирил Кадийски („Ламентации“ и „Термопили“ на Иван Давидков, „Трагизмът на Яворов“ на Михаил Неделчев). От това време е и самиздатско списание „Прилеп“ (1989-1990) на Борис Роканов.

Със сигурност съществуват и други самиздатски начинания, които за момента не са привлекли интереса на изследователите в такава степен, каквато се наблюдава при „Мост“ и „Глас“ и при русенските поети. Александър Къосев например допълва: „Може да се твърди, че сборници като „Арс симулакри“, „Арс еротика“ и др. в България бяха първите мостри на един дискурс, който беше едновременно постмодерен и посттоталитарен.“ (Къосев/Kyosev 2004-2006)

Той припомня и статията на Георги Минчев „Нека не се олевяваме“, публикуваната в „Мост“, в която основателно се пита: „...какво трябва да бъде съотношението между поетически и политически език в един алманах за експериментална поезия. А това отношение е пряко свързано с една друга връзка: между идеалния свят, описван чрез поетическия език, и реалния свят,

описван от езика на всекидневието, политическия, публицистичния и други разни езици...“ (Къосев/Кyosev 2004-2006)

Едвин Сугарев отбелязва: „Мисля, че е парадоксално това, че хората, които тръгнаха с отрицание на социалистическата структура в литературата, на начина, по който тогава се действаше, в крайна сметка се превърнаха в нейно продължение.“ (Владимиорова/Vladimirova 2022б: 102) След 1989 г. границата между самиздатски и официални издания се разми. Появиха се нови издания, около някои от които започнаха да се очертават литературни групи.

По същество и с някои уговорки, авторите от посочените групи (недооценени, политически затворници и репресирани, емигранти) се изявяват в рамките на съществуващата жанрова система на българската литература и имат аспирациите да станат част от една подобрена „официална“ литература, да достигат до публиката чрез същите канали (книги, периодични литературни издания), дори до нейния канон. Разбира се, на политическите затворници достъпът до традиционните канали е отрязан, а емигрантите достигат до българската публика предимно чрез чуждите радиостанции.

Литературните кръгове

Още през XIX в. книжовниците се групират, най-често – териториално – Одески кръг, Московски, емигрантски в Румъния и пр. Най-големият – Цариградският – най-ясно демонстрира тяхната нехомогенност. След Освобождението се очертават различни групирания, главно около списания, и те са добре изследвани. По време на НРБ подобни групирания са по-трудно забележими. „Официалните“ литературни издания са отворени за всички „утвърдени“ автори, подценените също се стремят да публикуват в тях. До голяма степен същото важи и за по-късно възникналите регионални издания.

За времето на Перестройката мнозина си спомнят за „Кръг 39“, около Биньо Иванов. По-неформален кръг се образува около Иван Теофилов, който насърчава млади поети и ги публикува в списание „Пламък“. Някакви кръгове са забелязвани около Константин Павлов (Георги Борисов, Румен Леонидов, Ани Илков) и около Блага Димитрова (Едвин Сугарев, Владимир Левчев, Ге-

орги Рупчев). Но има и „недопуснати“ потенциални или реални съмишленици – Виргиния Захариева си спомня, че Теофилов е отхвърлил нейни стихове с аргумента „Много са лични“ (Вж. Владимирова/Vladimirova 2023).

Бойко Ламбовски си спомня:

...с Мирела Иванова, с нея и приятели създадохме кръга „Петък-13“ – беше форма за нещо като пърформансово представяне на поезията ни... С нас, поне в началото, бяха автори като Цанко Лалев, Любомир Русанов, Алек Попов, Балчо Балчев, Анри Киселенко, който сега живее в САЩ, дори политологът Иван Кръстев, който започна като поет, Костадин Костадинов, Илко Славчев, и още мнозина, боя се, че все ще остане някой неспоменат, затова спирам в самото начало. Какво най-общо можем да кажем за „Петък-13“, за който писахме и манифест? Той беше палав панегирик за триумфа на естетиката и арт-експеримента над политическото... (Владимирова/Vladimirova 2023)

Отново по думите, на Кьосев, който визира един тип неформални обединения:

Групите едновременно съществуваха и не съществуваха: те бяха маргинални образувания, на ръба на публичността, в официалната култура гласът им не се чуваше и едновременно с това бяха интимна културна среда, която задаваше напълно нов тип мотивация на своите членове. Общите белези на тяхната поезика бяха очевидно аналогични – напускане на контролирания тоталитарен език, пробив не само през неговата идеологическа клишираност, но и през вкаменените му жанрови и стилистични ограничения. Полюсите на тази неформална поезика бяха: от една страна, ерудитската, интердисциплинарна словесна артистичност, от друга – ожесточението, брутално деформираната, събуждаща телесни спазми образност. (Кьосев/Kyosev 2004-2006)

След падането на Берлинската стена възникнаха различни нови писателски организации, които, гласно или негласно, имаха претенции да бъдат алтернативни (на официалния СБП), образуваха се и динамични кръгове около литературните издания; всички те заслужават отделно разглеждане. Самият статут на „официалност“ в литературата бе проблематизиран. Това, разбира се, срещна открита или негласна съпротива както на основната писателска организация, така и на официални писатели, отделили се от нея, които защитават своя предишен статут, на първо място с медийни (а не литературни) изяви.

Сред новите издания, които имат свой профил, в известен

смисъл „алтернативен“, а и своя публика, са „Ах, Мария“ (1990 – 2015) с основна фигура в него Румен Баросов; „Нава“ (1990 –) на Иван Методиев; „Витамин Б“ (1996 – 1999), издавано от Елин Рахнев и под други имена; Виргиния Захариева определя подготвеното от нея списание „P.S“ като първото джандър издание в България. Сред тях като най-дълготрайно издание се наложи „Литературен вестник“, който лансира множество млади автори, на първо място „четворката“ Георги Господинов, Пламен Дойнов, Бойко Пенчев, Йордан Ефтимов. Изданието еволюира във времето, редакторите му се сменяха и постепенно започна да се възприема почти като официоз за/от една значителна част от пишешите.

Ясен стремеж към различно писане бе заявен от неформалната група „Бърза литература“ (Тома Марков, Радослав Парушев, Богдан Русев, Момчил Николов, Стефан Иванов, Васил Георгиев). Амбициозно начинание е кръгът (със свои електронни и книжни издания) „Нова социална поезия“, от който се отдели „Нова асоциална поезия“. По-ерудитско е изданието „Пеат некогаш“ (2013 –). По-различен характер и нереалистични амбиции имаше сайтът „Книги News“, подготвян от Стоян Вълев, където доминираха негативните оценки, изказани с невъздържан език.

Стратификацията

Въпросът как се очертава целият корпус на литературата и пластове в нея има своята история. В известен смисъл успоредно с разделението „официална“ – „неофициална“ литература стои разделението **висока (елитарна) – популярна литература/култура**, евентуално и нещо, което може да се определи като „нелитература“. Питър Бърк, следвайки Антонио Грамши, определя като неофициална културата на хората извън елита, на „подчинените класи“ (вж. Бърк/Burke 1997). Други изследователи предпочитат да говорят за „паралитература“ (Борисова, Шуликов и Милчаков/Borisova, Shulikov i Milchakov 2009), когато разглеждат сходни явления. Тези типове словесност, които имат значителна публика, са гледани високомерно от доминиращите елити; през втората половина на ХХ в. гледната точка постепенно се променя и в контекста на постколониалната критика

статутът на културата на потиснатите малцинства стремително нараства.

В български контекст още Нешо Бончев определя една част от словесността като „гяволско хорище“ (*Периодическо списание*, 1, № 7-8, 1873). Сходно е отношението и към пиесите на Тодор Хаджи Станчев от 70-те години на XIX в., които са на границата с плагиатството. Никола Георгиев откри едно специфично явление, на което е отказан статут на литература – „Ничтожна фамилия“ (1885) на Нягул Семков (вж. Георгиев/Georgiev 1982).

Едно познато явление от подобен характер – обект на „неакадемичната“ литературна история (вж. и Тахов/Tahov 2011) – са печатните **песнопойките**, които се появяват в средата на XIX в. и събират народни песни, песни, представяни за народни, преводи и авторски творби (вж. Алексиева/Aleksieva 2012). Първите песнопойки (сред съставителите им са Петко Славейков, Йоаким Груев и др.) възникват като комерсиални издания, които се разпространяват като книги. Не много след това се появяват и съставители, които разнасят своите книжки по панаири и пазари и често, напълно в духа на фолклора (вж. Михайлова/Mihaylova 2006), сами изпълняват песните, като нерядко сами си акомпанират на някакъв инструмент. Това е специфична книжовна форма, която стои на границата между фолклора и популярната литература, близка е до „самиздата“, в отделни случаи – и на „официалната“ литература. Родствено явление е и „**албумната**“ **поезия**, към която имат отношение и официални автори като Б. Пенев и Яворов (Борисова, Шуликов и Милчаков/Borisova, Shulikov i Milchakov 2009: 21-70)

Това явление всъщност се разраства през първата половина на XX в. (вж. Стоянова/Stoyanova 2020), след това рязко затихва, но остава живо почти до края на XX в. Надежда Стоянова, която го разглежда като „друга [т. е. „алтернативна, „неканонична“] българска литература, противостояща на „високата“, открива новото в песнопойките на XX в., от една страна, в повествования за актуални исторически и политически събития, а от друга, проява на „**кабаретна култура**“ (Стоянова/Stoyanova 2018), което допълва по-ранните сантиментални, еротични, сензационни и криминални мотиви.

Почти от възникването им отношението към тях е негативно или поне снизходително. А те са сред най-познатите на публи-

ката поетически текстове, в някакъв смисъл са конкуренция на каноничната поезия от учебниците и официалните тържества. Част от тях могат да бъдат определени като „песни за душата“, които са в негласна опозиция на правилните „песни за народа“ (вж. Аретов/Aretov 2010).

В края на XIX в. критиката използва негативни определения като „сензационна“ (Ангелов/Angelov 1898), след това – и „улична“ литература (Вакарелски/Vakarelski 1922) и пр. Обикновено това са популярни творби, писани по чужди образци и принадлежащи към непрестижни жанрове – еротичните книжки на Чичо Стоян, криминалните брошури, излизали под псевдоними през 40-те години, за някои от които са изказвани хипотези, че са дело на мастити по-късно автори като Богомил Райнов и Павел Вежинов. Самата популярна литература може да бъде допълнително разслоена чрез въвеждането на по-нисък пласт „тривиална литература“ (вж. Аретов/Aretov 2007: 66-71).

Във времето на НРБ, повече отколкото преди и след това, има институции (различните варианти на цензурата, СБП, изцяло държавните издателства), които определят кой е писател по идеологически, по-късно – и по „естетически“ критерии. Те винаги се различават от **предпочитанията на публиката**, които са сред основните фактори, които определят разграничаването между висока и масова литература. За тях може да се съди по класациите по продажби, които започнаха да излизат няколко години след падането на Берлинската стена.

Но и преди това съществуват неофициални читателски фаворити като „Греховната любов на зографа Захарий“ (1960, няколко преиздания и сценични реализации) на Павел Спасов, старите издания и преизданията на историческите романи на Фани Попова-Мутафова, които започват да излизат през 60-те години и др. След промените тези книги и този тип литература запазва популярността си.

Винаги съществува известно **разминаване между авторите от канона и читателските пристрастия**. Това напрежение донякъде е смекчавано от образователната система, която налага каноничните автори, а и от цензурата и държавната политика, която потиска неканоничните. То всъщност съществува и през първата половина на XX в., а и по-рано, когато, може би с изключение на Вазов, и най-безспорните канонични автори не са

най-тиражните (извън училищните христоматии и помагала) и най-четените. По-времето на НРБ държавната машина, от една страна лансира „официалните“ автори, а от друга, определя на допуснатите автори от алтернативния канон по-скромни тиражи и по-слабо критическо внимание. Все пак трудно може да се каже, че те са популярните и обичаните автори извън повече или по-малко тесни кръгове от почитатели. С изключенията, свързани с шумни скандали, тръгнали от остри негативни официални критики и действия по унищожаване или изземване на тиражите. Големите примери са „Гютюн“ (романът всъщност е част от канона) и „Люти чушки“. Към тях, с уговорки, могат да се добавят и други, с несъмнено по-слаб обществен резонанс, както и ранни примери, когато социалистическият реализъм още се налага („Синият залез“ на Павел Вежинов) или практически вече е загубил своята власт и актуалност („Лице“ на Блага Димитрова).

Обновяване на жанрове

Част от новите явления от 90-те, възприемани и като неконвенционални, всъщност продължават и задълбочават тенденции, започнали в доскорошната „официална“ литература, от която се разграничават, част от авторите също са познати от предишните десетилетия. През 90-те вниманието бе привлечено от „**вулгарните романи**“ на Христо Калчев или близките до тях книги на Христо Стоянов („Скритият живот на една помакия“). Те съзнателно се разграничават от „официалната“ (казионната) литература и това е заявявано в няколко интервюта на Хр. Калчев. Приближаването до (черпенето на ресурси от) по-старата „неофициална“ литература е несъмнено. Друг е въпросът, че претенциите на Калчев, че преди е писал „висока“ литература, са оспорими.

Не без връзки с предишната „официална литература“ са и многото нови **исторически романи**, чиито автори съзнателно или поради некомпетентност градят сензационни сюжети и възпроизвеждат познати митове – сред тях има както наложени по-рано в различна степен писатели като Александър Томов, Добри Божилов и други, така и нови автори като Токораз Исто (Стоян Цветкашки, автор на поредицата „Ятаган и меч“), които се радват на широк интерес традиционните медии. Практически нов жанр е **фентъзи**, който има своя публика, свои, по прави-

ло нови автори (Николай Теллалов, Андриан Лазаровски, Васил Попов, който не е познатия от по-рано белетрист), свои структури и йерархии. Същото се отнася и за жанра **хорър**, като авторите частично съвпадат.

Не на последно място при обновяването на литературата след промените трябва да се отбележат опитите за **пародийно преобръщане** на типичните жанрове на социалистическия реализъм – партизански и други „антифашистки“ сюжети, производствен романа и пр. Те като че ли бяха очаквани от критиката, но сериозните опити (поредицата „Сестри Палавееви“, 2013, 2017, 2022 на Алек Попов) не са особено многобройни и се появиха сравнително по-късно. А пародията е основен път за обновяване на литературата чрез подриване на статуквото.

Малко по-късно на литературната сцена излизат телевизионни журналистки като Венета Райкова, популярни автори като Людмила Филипова, Калина Паскалева и Милена Фучеджиева („Сексът и комунизмът“, 2014). Една част от тях с известни уговорки могат да бъдат определени като „**факшън**“ („докуфикация“), други – като „**чиклит**“ (подобни жанрови определения плахо навлязоха в критически текстове).

Въвеждането на стилистика, жанрове и проблематика, познати от чужди образци, невинаги може да се разглежда като нарушаване на конвенцията, като излизане от нея. Конвенцията е динамична категория и тя се променя чувствително и преди 1989 г.

Част от новите явления са свързани с промени в езика, поетиката и тематиката (Иван Методиев, Мария Вирхов, Николай Бойков, Николай Атанасов). Появяват се и автори, които имат алтернативно поведение, пишат неконвенционални текстове и не се стремят към публикуване на книги. Те трудно могат да бъдат забелязани извън приятелския им кръг, сещам се за Юлиан Антонов, който по едно време публикуваше сравнително редовно в „Литературен вестник“, а след това във Фейсбук, оригинални текстове, понякога на границата със свободния превод.

Неконвенционалната литература

Голямата провокация за мен е въпросът дали съществува алтернативна литература извън очертаните явления. Тя може да

бъде търсена в поне три посоки – литературата в интернет (специализираните сайтове и социалните мрежи), нетрадиционни форми на контакт с публиката на живо и актуализиране на явления, възприемани като популярна литература и дори като „нелитература“. При разколебаването на „официалната“ представа за литература черпенето на ресурси от нелитературни жанрове става по-лесно и по-ясно забележимо.

Литературата в Мрежата заслужава отделно разглеждане, което предполага и специфичен изследователски инструментариум, който да държи сметка и за рецепцията ѝ, за общностите, които се изграждат в тази среда. Имаше и леко кампаниен опит да се стимулира явление, наречено SMS поезия. Извън медията носител, в повечето случаи тези текстове не се разграничават от конвенционалната литература и по правило се стремят да се официализират.

Възможни са и други форми на словесна изява. Спомням си реплика от статия на Бл. Димитрова, която откриваше поезия в някои неологизми в графитите; може да се мисли и за текстовете в мултимедийни инсталации и пр., които определено са „нелитература“. Негласният консенсус е че, дори и да имат отношение към литературата, те не са част от „официалния“ ѝ дял независимо от промените в конвенциите.

По различен тип алтернативност представляват случаите на отказ от традиционния начин на разпространяване на книгите чрез книжарската мрежа и насочването към директен контакт с читателите (купувачите) – на живо и чрез пощенски пратки от автора. Разглеждането на това явление също предполага друг тип оптика и социологически инструментариум.

Преки пътища към публиката

Към края на Перестройката се организират **публични четения в ограничен кръг**, а през 1989-1990 и пред по-широка публика. Те имат успех, посланията им са „неконвенционални“, но формата – невинаги; в някаква степен те следват модели от по-ранни периоди от времето на „размразяването“ – и съветски, и български. Появяват се някои бунтарски поетически текстове, разпространявани устно от авторите им – „Порнографска поема“ (1968) на Атанас Славов, „Сто кръпки“ на Петър Манолов,

стихове на Николай Колев – Босия, който публикува официална стихосбирка едва след 1989.

Устното представяне пред относително тесен кръг от приятели и съмишленици, от една страна, е явление, близко до официалните публични четения, но и до самиздат, пък и до по-новите образувания като „хепънинга“ и „пърформанса“, а, от друга – до фолклора, разбираан в най-широкия му обхват, до „неофициалния“ му дял. А този дял е по-широк и по-разнообразен от текстовете, включвани в представителните многотомни издания. Преди да попаднат в тях, те минават през няколко филтъра, а и намеси – на информаторите, на записвачите и на техните представи за това какво е народна култура, на издателите, а след публикуването им – на изследователите и популяризаторите. Още преди Падането на Берлинската стена критериите се променят, представите се разширяват, но предимно при изследователите; популяризаторите и издателите на неакадемични текстове остават при идеологически, морално и естетически „правилните“ творби. Малко парадоксално, на някои от най-живите фолклорни жанрове – например вицовете (част от Бахтиновата „народна смехова култура“) – не се признава статут на фолклор или поне на „престижен“ фолклор от типа на „Откога се е мила моя майнольо“ и „Даваш ли, даваш, Балканджи Йово“, чиято автентичност е проблематична.

Може да се потърси близост и с песнопойките, които също са извън „официалната“ литература. Във времето на НРБ песнопойките и устните им изпълнения са пред изчезване поради контрола върху печата и не само върху него. В замяна на това официално одобреният фолклор е стимулиран чрез книжни издания, грамофонни записи, радио и телевизионни предавания. И, не на последно място, чрез различни фестивали, самодейни групи и др. В някои случаи в тях могат се промъкват и несанкционирани от нормата творби и изпълнители. На тази почва възникна явлението, което бе наречено „попфолк“. Най-популярната му известна ми ранна негова проява е – Хисарския поп от 80-те години – едно несъмнено алтернативно „низово“ явление.

Нещо малко по-различно са текстовете на това, което се определя като „рап“ и „пънк“. Малко високомерно (което ще рече и повърхностно) литературната критика и институциите предпочита да не ги забелязват, но отношението на публиката е по-раз-

лично и предполага осмисляне, не само социологическо. Това, което смущава естетите, нито е нещо ново в български контекст, нито е лишено от аналогии с престижни чужди образци, определени като „турбо фолк“ или „етно“, като тези две определения (има и други) са ясно ценностно маркирани.

Друго „неконвенционално“ явление, което е характерно за първата половина на XX в., което има някакво по-слабо забележими прояви и след това, са песните на куплетистите, изпълнявани в кабарета и други подобни заведения. Донякъде за разлика от песнопойките и певците по пазарите, това е елемент от градската култура, куплетистите и публиката им не са непременно от ниските социални прослойки, а някои от изпълнителите, които са и автори на текстовете, се радват на относително широка популярност – Стоян Миленков, Янко Голдщайн-Джип (вж. Стоянова/Stoyanova 2022: 322 – 330; вж. и Стоянова/Stoyanova 2018), а и Сашо Сладура, който се изявява до към 1961, когато умира в лагера в Белене.

* * *

Най-познатият ми значителен нов феномен от този тип са песните на Ангел Ангелов – Джендема. Сам той си спомня как през 1986 г. заедно с Атанас Цанков (Насо Дирижабъла) създава групата „Джендема“. Първата ѝ публична изява е в Харманли на фестивала „Поети с китара“ през 1987 г. Тези фестивали, които са живи и днес, стоят на границата между „официалното“ („Ален мак“) и несанкционирания фолклор. В по-ново време подобни полуофициални фестивали има и при други жанрове и съчетания от жанрове, например фантастика/фентъзи („Таласъмия“, „Фант-фент реалност“ и др.). Джендема продължава:

Градският жаргон е моята стихия – изследвам го и си служа с него, но гледам да не смесвам двете си занимания.

През втората половина на 80-те се оттеглих от всякакви формални общности и май съм станал ъндърграунд. Точно тогава съм бил най-популярен.

Едва ли някой е предугаждал промените. Осъзнавайки някакъв дребен риск, все ми се щеше да правя нещо като това, което учените батковци наричаха „контра култура“. Просто хващах една стена и си я блъсках в главата (самоцитат, де).

(...) Всъщност на пишеща машина написах в отделни цикли по десетина

парчета, което беше пародия на албумите на Пинк Флойд, откъдето бях видял, че на вътрешните обложки бяха написани текстовете на песните. Направих това и на осъщени листове с надеждата да се добера до циклостил, за да ги тиражирам. Така и не се добрах до циклостил. (Владиминова/Vladimirova 2023)

Няколко неща ми се струват съществени в тези шеговити признания на Джендема. Той май единствен си служи с важните понятия „ъндърграунд“ и „контра култура“ (в други контексти се въвежда представката „оф“, например в „оф-Бродуей“ и дори „оф-оф-Бродуей“), които ми изглеждат задължителни, когато се мисли за „неканонична“ литература“. За „писането извън литературната периодика“, разбирано като излизане от мейнстрийма, говори и Ант. Баев (Владиминова/Vladimirova 2023), като вероятно става дума за съзнателни жестове, а не за недопускане до официалните издания. Когато разглежда творчеството на малко познатия Илия Атанасов, автор на текста на песен „Хора и улици“ от филма „Момчето си отива“ (1972), А. Жекова открива някакъв своеобразен „студентски ъндърграунд“ (Бъндараците, Сребърните гривни). (Жекова/Zhekova 2023).

Насочването към „градският жаргон“, ще рече и насочване към актуалния фолклор. Във всеки случай това насочване е нещо неофициално, неговият статут на литература само отчасти бива признат в един тесен кръг от почитатели. Но това е живо явление, което продължава и след промените. В подобна посока тръгват групи от типа на „Черно фередже“, вероятно и други.

Близко, но не и идентично явление представляват текстовете на групи и изпълнители като Васко Кръпката и „Подуене блус бенд“ (от септември 1989), ранната Милена, по-новата Милени-та, „Замунда банана бенд“ (Георги Пеев и Радослав, Бимбалов 1993-1998), „Остава“ (1994 -), „Ъпсурт“ (1996 -), „Нова генерация“, които имат само допирни точки с неофициалната „контра култура“ и „ъндърграунда“. Поради динамичното развитие на конвенцията и особено на медийната среда, те фактически бързо стават част от мейнстрийма в културата. Статутът им в полето на литературата рядко се признава и коментира. Все пак, посмъртно бяха публикувани няколко книги на Димитър Воев (бе направен и документален филм за него), подобен път извървява и Александър Петров и неговата „рок поезия“. Може би само пародиите на „Замунда банана бенд“ и „Братя Мангасарян“ (2005)

не се официализираха. Впрочем, бунтът и несъгласието не само у нас и не само в Източна Европа има подобно развитие.

Някои популярни изпълнители с бунтарски изпълнения (или пози) възникнаха директно в официалните медии. Най-ясният пример е Слави Трифонов и „Ку-ку бенд“. Или „Cinga Manga Funk“ (Кирил Добрев, Ангел Демирев и Ева Перчемлиева), които спечелиха по-голяма популярност с филма „Голата истина за група „Жигули“ (2021). Ивайло Вълчев е автор на повечето текстове на песните на Слави Трифонов и „Ку-ку бенд“, а след това – и на песните от филма „Жигули“.

Характерно за подобни изпълнители (извън очевидното следване на чужди образци) е, от една страна черпенето на ресурси от неофициалния фолклор („Замунда банана бенд“, „Братя Мангасарян“) и „низовата“ култура, и, от друга, обратното – актуализиране на преработени варианти на „високи“ образци и престижни народни песни, по-същество принизени в новия контекст, в който са поставени („Ку-ку бенд“). Те се оказват редом с това, което се определя като „чалга“ или „попфолк“. По-трайните изпълнители и групи са свързани с популярни телевизионни шоу програми.

Около подобни групи се оформят общности на почитатели. Същото, може би в по-малка степен, се наблюдава и в литературната публика, в която също се забелязват фенклубове, които нерядко спорят помежду си, или напълно се игнорират. Попфолкът (в някаква степен рапът и пънкът, доколкото ги има) е категорично отхвърлени от традиционната литературна критика, която трудно осмисля подобни явления. По тази причина някои от авторите на текстовете остават непосочени и слуховете ги свързват с фигури от „официалната“ литература. Почитатели на класическия твърд рок, които, разбира, се разграничават от официалната култура, също не примат попфолка. По по-различен начин реагират обаче техни „високи“ идоли. Примерите са няколко, да цитирам един, взет от сайта Dnes.bg (22 юни 2010):

Rammstein са купонясвали до ранни зори в известния чалга клуб Ориент 33!

...след концерта си в София... Рамщайн завършиха в „Плаза“ и куфяха на Илиян. Тил Линдеман – такива кючеци, батко! А накрая поискал и албум подписан, но историята не свършва до там, ами след това специално бяха дошли до тук, пак за концерт на Илиян (не Баровеца). Или в Ориент 33.

Опит за първоначално обобщение

Разграничаването между официално и алтернативно предполага и различна **поетика**. В някои случаи това е така, но далеч невинаги. Опасявам се, че немалко от най-изключените от литературния живот (например лагерниците) като поетика не се различават драстично от образците на социалистическия реализъм. Един по-радикален поглед (на Яна Букова) не без аргументи проблематизира българския модернизъм и постмодернизъм по линията на това доколко той (с някои изключения като К. Павлов, Н. Кънчев и Б. Иванов, които са вписани и в „алтернативния канон“) е адекватен на процесите в другите литератури, в известен смисъл и доколко поетиката му е радикална, ще рече и „алтернативна“ на заварената (вж. Букова/Bukova 2014; Пенчев/Penchev 2017). Появиха се няколко реакции, но възможностите за дискусия не бяха изчерпани.

Алтернативната литература, както впрочем и всяка литература, винаги има своите чужди образци или поне аналогии. Те могат да бъдат потърсени както при жанровете (криминалната литература, фентъзи, чиклит, докуфикция ...), така и при идеите и проблематиката (книжнината на съветската перестройка). Могат да се открият и фигури, към които българските алтернативни автори се стремят да следват в стремежа си да се разграничат от „официалната“ тук литература. В поезията като образци, наред с други, се открояват Алън Гинсбург, Чарлс Буковски, понякога открито заявени като в, с поетичната стихосбирката на Стефан Иванов „Гинсбърг срещу Буковски в публиката“ (2004).

Конгломератът от явления, определян като „алтернативна литература“ е много оплетен. От една страна критериите за „алтернативност са различни. От друга страна представите за „официална“ литература се размиват бързо, особено след падането на Берлинската стена и това води до преосмисляне на отхвърляни по-рано автори, творби и тенденции. От трета, значителна част от битуващите като алтернативни автори всъщност често се стремят да станат официално приети. Нерядко приятелски кръгове от литератори и критици подкрепят този стремеж и дори, особено след злощастна ранна смърт ги предлагат в някакъв свой вариант на канон (Ивайло Иванов).

Осмислянето на този възел от процеси е сложен проблем, кой-

то по условие не може да бъде окончателно разрешен, задълбоченото му проучване все още предстои.

Студията е създадена по проект „Острови на неблажените. История на неконвенционалната българска литература от 1944 до 1989 г. в нейния социокултурен контекст“ с финансовата подкрепа на ФНИ – МОН, дог. № КП-06-Н60/1 от 16.11.2021.

Литература

- Алексиева 2012: Алексиева, А. Българската поезия от 40-те и 50-те години на XIX век. Роли на субекта. София: Кралица Маб, 2012. [Aleksieva 2012: Aleksieva, A. Balgarskata poeziya ot 40-te i 50-te godini na XIX vek. Roli na subekta. Sofiya: Kralitsa Mab, 2012.]
- Ангелов 1924: Ангелов, Божан. *Исторически очерк на новата българска литература от Паусия до днес*. София, 1924. [Angelov 1924: Angelov, Bozhan. Istoricheski ocherk na novata balgarska literatura ot Paisiya do dnes. Sofia, 1924 (2 izd. 1933).]
- Ангелов 1898: Ангелов, Божан. Сензационните романи у нас и тяхното нравствено въздействие. – Съвременен преглед, 1898, № 11. [Angelov 1898: Angelov, Bozhan. Senzatsionnite romani u nas i tyahnoto нравствено въздействие. – Savremenен преглед, 1898, № 11.]
- Антитоталитарната 2009: *Антитоталитарната литература*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2009. [Antitotalitarnata literatura. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2009.]
- Аретов 2022: Аретов, Николай. Алтернативната литература. Първо приближаване. – В: *Персоналистът: Михаил Неделчев*. София: Кралица Маб и Департамент Нова българистика, НБУ, 2022. с. 188-198. [Aretov 2022: Aretov, Nikolay. Alternativnata literatura. Parvo priblichavane. – V: Personalistat: Mihail Nedelchev. Sofiya: Kralitsa Mab i Departament Nova balgaristika, NBU, 2022. s. 188-198.]
- Аретов 2009: Аретов, Николай. Българската емигрантска литература: поглед от дома. – <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16629&Level=1> (видяна 10 март 2009) [Aretov 2009: Aretov, Nikolay. Balgarskata emigrantska literatura: pogled ot doma. – <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=16629&Level=1> (vidyana 10 mart 2009)]
- Аретов 2003: Аретов, Николай. Михаил Арнаудов и динамиката на българската литературна историография. Електронно издателство LiterNet, 29.10.2003. Библиотека „Български писатели“. Живот – творчество – идеи. Т. I-VI. Варна: LiterNet, 2003-2004. [Aretov 2003: Aretov, Nikolay. Mihail Arnaudov i dinamikata na balgarskata literaturna istoriografiya. Elektronno izdatelstvo LiterNet, 29.10.2003. Biblioteka „Balgarski pisатели“. Zhivot – tvorchestvo – idei. T. I-VI. Varna: LiterNet, 2003-2004.]
- Аретов 2007: Аретов, Николай. *Убийство по български. Щрихи от ненаписаната история на българската литература за престъпления*. София:

- Кралица Маб, 2007. [Aretov 2007: Aretov, Nikolay. Ubiystvo po balgarski. Shtrihhi ot nenapisanata istoriya na balgarskata literatura za prestapleniya. Sofiya: Kralitsa Mab, 2007.]
- Аретов 2010: Аретов, Николай. Песни за народа, песни за душата. Предпочитания и целенасочени употреби от идеолозите на българския национализъм през XIX век. – Във: В търсене на българското: Мрежи на национална интимност (XIX – XX век). София: Институт за изследване на изкуствата, 2010, с. 127-158. [Aretov 2010: Aretov, Nikolay. Pesni za naroda, pesni za dushata. Predpochitaniya i tselenasocheni upotrebi ot ideolozite na balgarskiya natsionalizam prez XIX vek. – Vav: *V tarsene na balgarskoto: Mrezhi na natsionalna intimnost (XIX – XX vek)*. Sofiya: Institut za izsledvane na izkustvata, 2010, s. 127-158.]
- Арнаудов 1922: Арнаудов, Михаил. Канонът на българската литература. – *Пролом*, I, № 16-17, 15.11.1922, 493-501. (Електронно списание LiterNet, 16.09.2003, № 9 (46). [Arnaudov 1922: Arnaudov, Mihail. Kanonat na balgarskata literatura. – Prolom, I, № 16-17, 15.11.1922, 493-501. (Elektronno spisanie LiterNet, 16.09.2003, № 9 (46).]
- Балабанов 1922: Балабанов, Александър. Един класик на българската проза (Захарий Стоянов). – *Пролом*, г. I, 30 юни 1922, кн. 11 – 12. [Balabanov 2022: Balabanov, Aleksandar. Edin klasik na balgarskata proza (Zahariy Stoyanov). – Prolom, g. I, 30 yuni 1922, kn. 11 – 12.]
- Балан 1896: Теодоров Балан, Александър. *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища*. Пловдив 1896. [Teodorov Balan 1896: Teodorov Balan, Aleksandar. Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Plovdiv 1896.]
- Балан 1909: Теодоров Балан, Александър. *Български книгопис за сто години. 1806 — 1905*. Държ. печатница, 1909. [Teodorov Balan 1909: Teodorov Balan, Aleksandar. Balgarski knigopis za sto godini. 1806 — 1905. Darzh. pechatnitsa, 1909.]
- Битие 2008: Битие и идентичност. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2008. [Bitie 2008: Bitie i identichnost. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2008.]
- Борисова, Шуликов и Милчаков: 2009: Борисова, Евдокия, Шуликов, Пламен и Милчаков, Яни. Паралитературата. Текстология, социология, медиатори. Велико Търново: Фабер, 2009. [Borisova, Shulikov i Milchakov: 2009: Borisova, Evdokiya, Shulikov, Plamen i Milchakov, Yani. Paraliteraturata. Tekstologiya, sotsiologiya, mediatori. Veliko Tarnovo: Faber, 2009.]
- Борю Зевзека 2022: Борю Зевзека. *Чуйте нещо весело Избрани произведения*. Съст. К. Захова. Издателски център Боян Пенев, 2022. [Boryu Zevzeka 2022: Boryu Zevzeka. Chuyte neshto veselo Izbrani proizvedeniya. Sast. K. Zahova. Izdatelski tsentar Boyan Penev, 2022.]
- Бочев 2003: Бочев, Стефан. Белене. *Сказание за концлагерна България*. София, 2003. [Bochev 2003: Bochev, Stefan. Belene. Skazanie za kontslagera Balgariya. Sofiya, 2003.]
- Букова 2014: Букова, Яна. Още нещо малко пак за думичката с „П“. – *Култура*, бр. 21-22, 6-13 юни 2014. [Bukova 2014: Bukova, Yana. Oshte neshto

- malako pak za dumichkata s „P“ – Kultura, br. 21-22, 6-13 juni 2014.]
- Българска христоматия 1884: *Българска христоматия или Сборник от избрани образци от всички родове съчинения*. С приложение на кратки жизнеописания за знаменитите писатели. Съст. Ив. Вазов и К. Величков. Пловдив, 1884. [Balgarska hristomatiya 1884: Balgarska hristomatiya ili Sbornik ot izbrani obraztsi ot vsichki rodove sachineniya. S prilozhenie na kratki zhizneopisaniya za znamenitite pisатели. Sast. Iv. Vazov i K. Velichkov. Plovdiv, 1884.]
- Български писатели 1929-1930: *Български писатели. Живот – творчество – идеи*. Илюстрирана литературно-историческа библиотека под редакцията на проф. М. Арnaudов. Т. 1 -6. София: Факел, б. г., (1929-1930). [Balgarski pisатели 1929-1930: Balgarski pisатели. Zhivot – tvorchestvo – idei. Ilustrovana literaturno-istoricheska biblioteka pod redaktsiyata na prof. M. Arnaudov. T. 1 -6. Sofiya: Fakel, b. g., (1929-1930).]
- Българският канон 1998: *Българският канон. Кризата на литературното наследство*. Съст. Ал. Кьосев. София: Ал. Панов, 1998. [Balgarskiyat kanon 1998: Balgarskiyat kanon. Krizata na literaturnoto nasledstvo. Sast. Al. Kyosev. Sofiya: Al. Panov, 1998.]
- Бърк 1997: Бърк, Питър. Народната култура в зората на модерна Европа. Прев. Д. Господинов. София: Кралица Маб, 1997. [Burke 1997: Burke, Peter. Popular Culture in Early Modern Europe. Sofia: Kralitsa Mab, 1997]
- Вакарелски 1922: Вакарелски, Христо. За уличната литература и нейните крепители. – Златорог, 1922, № 9, 575-578. [Vakarelski 1922: Vakarelski, Hristo. Za ulichnata literatura i neynite krepiteli. – Zlatorog, 1922, № 9, 575-578.]
- Владетелят на чудото 2008: *Владетелят на чудото. Сборник в чест на 50-годишнината от рождението на Георги Рупчев*. Съст. В. Рупчева и П. Ватова. София: Карина М, 2008. [Vladetelyat na chudoto 2008: Vladetelyat na chudoto. Sbornik v chest na 50-godishninata ot rozhdenieto na Georgi Rupchev. Sast. V. Rupcheva i P. Vatova. Sofiya: Karina M, 2008.]
- Владиминова 2022а: Владиминова, Боряна. *Животът – спомен за сън. Литературна анкета с Владимир Левчев*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022a: Vladimirova, Boryana. Zhivotat – spomen za san. Literaturna anketa s Vladimir Levchev. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2022б: Владиминова, Боряна. *Въглени и звезди. Литературна анкета с Едвин Сугарев*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022b: Vladimirova, Boryana. Vagleni i zvezdi. Literaturna anketa s Edvin Sugarev. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2022в: Владиминова, Боряна. *Сеч и меланхолия. Литературна анкета с Ани Илков*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022. [Vladimirova 2022v: Vladimirova, Boryana. Sech i melanholiya. Literaturna anketa s Ani Ilkov. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2022.]
- Владиминова 2023: Владиминова, Боряна. *Литературна анкета – 18 поети от 80-те*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2023. [Vladimirova 2023: Vladimirova, Boryana. Literaturna anketa – 18 poeti ot 80-te. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2023.]

- Вълчев 1990: Вълчев, Йордан. *Куциян*. София: Карина М, 1990. [Valchev 1990: Valchev, Yordan. Kutsiyani. Sofiya: Karina M, 1990.]
- Георгиев 1982: Георгиев, Н. Възрожденски идеализъм и авторска себичност. Из неакадемичната история на българската литература. – АБВ, № 37, 14-20 септ. [Georgiev 1982: Georgiev, N. Vazrozhdenski irealizam i avtorska sebichnost. Iz ne-akademichnata istoria na balgarskata literatura. -ABV, № 37, 14-20 sept.]
- Дойнов 2012: Дойнов, Пламен. *Алтернативният канон. Поетите*. София: НБУ, 2012. [Doynov 2012: Doynov, Plamen. Alternativniyat kanon. Poetite. Sofiya: NBU, 2012.]
- Жекова 2023: Жекова, Анриета. Светло под шапката: Илия Атанасов. – *Литературен вестник*, бр. 15 и 19, 2023. [Zhekova 2023: Zhekova, Anrieta. Svetlo pod shapkata: Iliya Atanasov. – Literaturen vestnik, br. 15 i 19, 2023.]
- Книга 2018: *Книга за Иван Методиев*. Съст. Александра Антонова Маринели Димитрова. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2018. [Kniga 2018: Kniga za Ivan Metodiev. Sast. Aleksandra Antonova Marineli Dimitrova. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2018.]
- Когато ми отнеха 2015: *Когато ми отнеха името*. Съст.: Зейнеп Зафер и Вихрен Чернокожев. София: Изток-Запад, 2015. [Kogato mi otneha 2015: Kogato mi otneha imeto. Sast.: Zeynep Zafer i Vihren Chernokozhev. Sofiya: Iztok-Zapad, 2015.]
- Кръстев 2014: Кръстев, Кирил. *Манифести, статии, есета (1922-1939)*. Съст. Иво Милев. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2014. [Krstev 2014: Krstev, Kiril. Manifesti, statii, eseta (1922-1939). Sast. Ivo Milev. Sofiya: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 2014.]
- Кьосев 1990: Кьосев, Александър. Нежните крилца на българския самиздат. – *Култура*, бр. 39 и 40, септември 1990. [Kyosev 1990: Kyosev, Aleksandar. Nezhnite kriltsa na balgarskiya samizdat. – Kultura, br. 39 i 40, septemvri 1990.]
- Кьосев 1992: Кьосев, Александър. Позитивизъм, романтически метафори, институционални метафизики. Учебниците по литературна история и конструирането на националната идентичност. – *Литературна мисъл*, 1992, кн. 2, 29-38. [Kyosev 1992: Kyosev, Aleksandar. Pozitivizam, romanticheski metafori, institutsionalni metafiziki. Uchebnitsite po literaturna istoriya i konstruiraneto na natsionalnata identichnost. – Literaturena misal, 1992, kn. 2, 29-38.]
- Кьосев 2004-2006: Кьосев, Александър. С помощта на чук. Към критика на гилдийната идеология. – В: *Култура и критика. Ч. IV: Идеологията – начин на употреба*. Съст. Албена Вачева, Йордан Ефтимов, Георги Чобанов. Варна: LiterNet, 2004-2006. [Kyosev 2004-2006: Kyosev, Aleksandar. S pomoshhta na chuk. Kam kritika na gildiynata ideologiya. – V: Kultura i kritika. Ch. IV: Ideologiyata – nachin na upotreba. Sast. Albena Vacheva, Yordan Eftimov, Georgi Chobanov. Varna: LiterNet, 2004-2006.]
- Кьосев 2005: Кьосев, Александър. Българският самиздат. – В: *Лелята от Гьотинген*, София: Фигура, 2005, с. 119–139. [Kyosev 2005: Kyosev, Aleksandar. Balgarskiyat samizdat. – V: Lelyata ot Gyotingen, Sofiya: Figura,

2005, s. 119–139.]

- Маринов 1887: Маринов, Димитър. *История на българската литература*. Пловдив, 1887. [Marinov 1887: Marinov, Dimitar. *Istoriya na balgarskata literatura*. Plovdiv, 1887.]
- Марков 1992: Марков Дянко. *Заключени слова*. София: Интелпринт, 1992. [Markov 1992: Markov Dyanko. *Zaklyucheni slova*. Sofiya: Intelprint, 1992.]
- Мирчева 1999: Мирчева, Кета. „Записки от терсханата“ Към началото на летописа на българското освободително движение. – В: Ст. Заимов. Записки от терсханата. 1868-1878. Ръкописите проучили и подготвили за печат Кл. Заимова и К. Мирчева. София: Парадокс, 1999, с. 7-17. [Mircheva 1999: Mircheva, Keta. „Zapiski ot tershanata“ Kam nachaloto na letopisa na balgarskoto osvoboditelno dvizhenie. – V: St. Zaimov. Zapiski ot tershanata. 1868-1878. Rakopisite prouchili i podgotvili za pechat Kl. Zaimova i K. Mircheva. Sofia: Paradoks, 1999, s. 7-17.]
- Михайлова 2006: Михайлова, Катя. *Странстващият сляп певец просяк във фолклорната култура на славяните*. София, Аб, 2006. [Mihaylova 2006: Mihaylova, Katya. *Stranstvashtiyat slyap pevets prosyak vav folklorната kultura na slavyanite*. Sofiya, Ab, 2006.]
- Москов 1895: Москов, Моско. *История на българската литература*. Търново: Т. Джамджиев, 1895. [Moskov 1895: Moskov, Mosko. *Istoriya na balgarskata literatura*. Tarnovo: T. Dzhamdzhiev, 1895.]
- Неделчев 2012: Неделчев, Михаил. *Двете култури и техните поети*. София: НБУ, 2012. [Nedelchev 2012: Nedelchev, Mihail. *Dvete kulturi i tehните poeti*. Sofiya: NBU, 2012.]
- Неслученият канон 2013: *Неслученият канон. Български писателки от 1944 година до наши дни*. Съст. и ред. Милена Кирова. София: Алтера, 2013. [Neslucheniyaт kanon 2013: *Neslucheniyaт kanon. Balgarski pisatelki ot 1944 godina do nashi dni*. Sast. i red. Milena Kirova. Sofiya: Altera, 2013.]
- Неслученият канон 2009: *Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война*. Съст. и ред. Милена Кирова. София: Алтера, 2009. [Neslucheniyaт kanon 2009: *Neslucheniyaт kanon. Balgarski pisatelki ot Vazrazhdaneto do Vtorata svetovna vojna*. Sast. i red. Milena Kirova. Sofiya: Altera, 2009.]
- Пенев 1930-1936: Пенев, Боян. *История на новата българска литература*. Т. 1-5, 1930-1936. [Penev 1930-1936: Penev, Boyan. *Istoriya na novata balgarska literatura*. T. 1-5, 1930-1936.]
- Пенчев 2017: Пенчев, Бойко. Постмодернизмът на 1990-те: имаше нещо, но какво беше? – *Литературен вестник*, бр. 19, 2017. [Penchev 2017: Penchev, Boyko. *Postmodernizmat na 1990-te: imashe neshto, no kakvo beshe?* – *Literaturen vestnik*, br. 19, 2017.]
- Попов 1886: Попов, Г. Д. *Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до наше време*. 1886. [Popov 1886: Popov, G. D. *Kratak istoricheski pregled na balgarskata literatura ot nachaloto na pismenostta do nashe vreme*. 1886.]
- Пундев 1022: Пундев, Васил. Канонът на българската литература. // *Слово*, 1922, бр. 205. [Pundev 1022: Pundev, Vasil. *Kanonat na balgarskata literatura*.

// Slovo, 1922, br. 205.]

- Радославов 1936: Радославов, Иван. *Българска литература. 1880-1930*. София, 1936. [Radoslavov 1936: Radoslavov, Ivan. *Balgarska literatura. 1880-1930*. Sofiya, 1936.]
- Рот 1988: Рот, Клаус. За прехода между устност и писменост и развитието на българската популярна култура. - *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 15. Фолклор*. София, 1988, с. 263-271. [Roth 1988: Roth, Klaus. *Za prehoda mezhdou ustnost i pismenost i razvitiето na balgarskata populyarna kultura. - Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. 15. Folklor*. Sofiya, 1988, s. 263-271.]
- Рот и Рот 1985: Рот, Ю., К. Рот. Форми, сюжети и жанрове на българската народна литература. - *Български фолклор*, 1985, № 2, 63-78. [Roth, Yu., K. Roth. *Formi, syuzheti i zhanrove na balgarskata narodna literatura. - Balgarski folklor*, 1985, № 2, 63-78.]
- Самиздат 2016: *Самиздат. 1963–1966. Стихове от Веселин Тачев, Йордан Трендафилов, Иван Цанев, Здравко Кисъов, Димитър Вятовски, Димитър Горсов, Менча Соколова, Владимир Попов*. Съст. Пл. Дойнов и М. Ангелова. София: Кралица Маб, 2016. [Samizdat 2016: *Samizdat. 1963–1966. Stihove ot Veselin Tachev, Yordan Trendafilov, Ivan Tsanev, Zdravko Kisyov, Dimitar Vyatovski, Dimitar Gorsov, Mencha Sokolova, Vladimir Popov*. Sast. Pl. Doynov i M. Angelova. Sofiya: Kralitsa Mab, 2016.]
- Свинтила 2009: Свинтила, Владимир. *Кладенецът на мълчанието*. София: Изток-запад, 2009. [Svintila 2009: Svintila, Vladimir. *Kladenetsat na malchanieto*. Sofiya: Iztok-zapad, 2009.]
- Скочев 2017: Скочев, Борислав. *Концлагерът „Белене“ 1949-1987*. София: Сиела, 2017. [Skochev 2017: Skochev, Borislav. *Kontslagerat „Belene“ 1949-1987*. Sofiya: Siela, 2017.]
- Соцреалистически канон 2009: *Соцреалистически канон / Алтернативен канон*. Съст. Пламен Дойнов, София: Пан, Департамент „Нова българистика“ на НБУ, 2009. [Sotsrealisticheski kanon 2009: *Sotsrealisticheski kanon / Alternativen kanon*. Sast. Plamen Doynov, Sofiya: Pan, Departament „Nova balgaristika“ na NBU, 2009.]
- Стоянова 2022: Стоянова, Надежда. *Украси и гримаси. Мода и модерност в българската литература от 20-те години на ХХ век*. София: Парадигма, 2022. [Stoyanova 2022: Stoyanova, Nadezhda. *Ukrasi i grimasi. Moda i modernost v balgarskata literatura ot 20-te godini na HH vek*. Sofiya: Paradigma, 2022.]
- Стоянова 2020: Стоянова, Надежда. *Събитие и песен (Паметта за настоящето в българските песнопойки от 1920-те и 1930-те години)*. – *LiterNet*, 16.06.2020, № 6 (247). [Stoyanova 2020: Stoyanova, Nadezhda. *Sabitie i pesen (Pametta za nastoyashteto v balgarskite pesnopolyki ot 1920-te i 1930-te godini)*. – *LiterNet*, 16.06.2020, № 6 (247).]
- Стоянова 2018: Стоянова, Надежда. *Поглед върху кабаретната култура у нас през 20-те и 30-те*. - *Страница*, 2018, № 4, с. 155-163. [Stoyanova 2018: Stoyanova, Nadezhda. *Pogled varhu kabaretnata kultura u nas prez 20-te i 30-te*. - *Stranitsa*, 2018, № 4, s. 155-163.]
- Тахов 2011: Тахов, Росен. *Книга на гениите. Коментирани текстове на го-*

- лемите български графомани. София: Изток-Запад, 2011. [Tahov 2011: Tahov, Rosen. Kniga na geniite. Komentirani tekstove na golemite balgarski grafomani. Sofiya: Iztok-Zapad, 2011.]
- Тачев 2016а: Тачев, Веселин. *40 капки черна кръв*. 1963. Съст. Пл. Дойнов. София: Кралица Маб, 2016. [Tachev 2016a: Tachev, Veselin. 40 kapki cherna krav. 1963. Sast. Pl. Doynov Sofiya: Kralitsa Mab, 2016.]
- Тачев 2016б: Тачев, Веселин. *Противостоене*. Съст. Ив. Цанев. София: Стигмати, 2016. [Tachev 2016b: Tachev, Veselin. Protivostoene. Sast. Iv. Tsanev. Sofiya: Stigmati, 2016.]
- Тачев 2016в: Тачев, Веселин. *Синята сфера*. Съст. Ив. Цанев. София: Стигмати, 2016а. [Tachev 2016v: Tachev, Veselin. Sinyata sfera. Sast. Iv. Tsanev. Sofiya: Stigmati, 2016a.]
- Христоматия 1888-1889: *Христоматия по изучаване словесността в горните курсове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*. Съст. Ст. Костов и Д. Мишев. Т. 1-2, 1888-1889. [Hristomatiya 1888-1889: Hristomatiya po izuchavane slovesnostta v gornite kursove na gimnaziite, petoklasnite, pedagogichesките i duhovnite uchilishta. Sast. St. Kostov i D. Mishev. T. 1-2, 1888-1889.]
- Aretov 2010: Aretov, Nikolay. Bulgarian Émigrés and Their Literature: A Gaze from Home. – In: *Shoreless Bridges. South East European Writing in Diaspora*. Agoston-Nikolova, Elka (Ed.) Amsterdam/New York, NY, 2010, Studies in Slavic Literature and Poetics (SSLP) volume 55, p. 65-81.
- Bloom 1995: Bloom, Harold. *The Western canon: the books and school of the ages*. New York: Riverhead Books, 1995.
- Guillory 1993: Guillory, John. *Cultural capital the problem of literary canon formation*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- Kolbas 2001: Kolbas, E. Dean. *Critical Theory and the Literary Canon*, Boulder: Westview Press, 2001
- Morrissey, Lee (2005). *Debating the Canon: A Reader from Addison to Nafisi*. New York: Palgrave Macmillan
- Owens, W. R. (2009), „The Canon and the curriculum“, in Gupta, Suman; Katsarska, Milena (eds.), *English studies on this side: post-2007 reckonings*, Plovdiv, Bulgaria: Plovdiv University Press, pp. 47–59.